

CLASS - 5

Nagaland Heritage Studies

**RENGMA
NZONKHWE**

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 5

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

NAGALAND HERITAGE STUDIES | CLASS 5 - NZONKHWE

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition 2023

Illustrator: Imtinungsang Longchar

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

MHUNDYÜJO

Naganyu shübon thojvü le nnyasa. Tson ai kazü senye kechacha le gunryü kerhün kerhyü-o yhun bin kela genyu nmeme jvü shwi-o keyhun jvü kecha kechon sen bin laso. Kazü gwünkho kelu gun keryü ka lesü swü-o tha sha kelo, ketsenyü keshün then kelo lo nduka shahyu hü kemvü kanyü keshün kechon thyü shwilo kela higenyu shenshün kerüchün lo kenyhunjvü ai kelu kü bin laso. Tson-o nduka shübonyu kanyü, kenyu jvü, ketsenyü lo keruchün nmhenbu gujü laso.

Higwünkho ka State Sorkari le nduka shübon nyu thojvü kegwa den kemhen lalo keshvü genyu nduka thyü lo then gun keryü kegwa peha kejüpe lesükanyu ntsenyu no swü titse rhilo-o ndo nronlo bin kela genyu nkenyü sabin. Tson-o shenshün no nduka shübonyu thorüla kentsen den shalo-o khipe senye kechanyu kenyu jvü kendyü-o sha kekholo kegwa khinshye pe ntsenyu ju tsü keshü genyu State Sorkari cheno sa shü bin nyo. Lesü keshün higü lope ryü kejü chen 2018 gwünkho ki class V keti bin zen soti. Tson-o penso gungü Higher Secondary keti thyü titse rhilo-o thyü gun kejü higü hile Naganyu senye Literature Board a-phu nrin kebin genyu nkenyü lo sherhün bin nyo.

State Sorkari le tennyen keshü then-o SCERT ka Resourse temi den lo School Education ka khwe jo thu kehü den le kengü-o a-nyu hen thyü satse Naga Heritage Study keswü lesü thyü shwilo-o tsü penkela nipe Naganyu senye a-phu khwe ka shü sen chwiryü kethyü genyu a-nyu cheno sa shü bin nyo. Tsünyeki Literature Board Member den ko a-nyu henthü-o nri ketsin kegwa thyü keshü genyu a-nyu cheno. A-nyu kenjün rüchün mvü-o shenshün genyu thatho kegwa thyü keshü rasha le lesü nyu gen hyulo titse rüchün ndyün nyen bin nyo.

(S.KEPPEN)

Chairman

Rengma Literature Board

1.	Nagaland ka senye den le dihontse a-zan hyulo-I	1
2.	Agun Nagaland	6
3.	Naganyu Nga den-I	9
4.	Nagaland ka senye den le dihontse a-zan hyulo- II	17
5.	Khu lo Chwen	22
6.	Naganyu Nga den – II	26
7.	Nagaland ka senye den le dihontse a-zan hyulo-III	31
8.	Naganyu Nga den – III	37
9.	Katsü logwa nyu kengü-o that ho kethyü – Naganyu le khipe tha keda thyü kehü	43
10.	Naganyu le kecho kehü den	48

Lesen 1

Nagaland ka senye denle dihontse a-zan hyulo - I

Shalo thyü nrün den:

1. Naganyu Senye kechacha zan den lo dibinka yhun chwiryü yo shalo.
2. Nduka Naganyu den rüla shalo.
3. Lesen gü swü kegwa thyü-o sha kekho kerho lo.
4. Kethu lo kezonyu tson ketsin thyü kenjü tsü sha-o then zenlo.
5. Jojvü keshün den shalo.
6. Senye kechacha nme me sha kekho kerho lo.

Naganyu Senye le kenjünkho pe kechacha thyü kela tsüle ndun thyüle nmvü ola? Tsüle, kechagenyu mvüle khwejo lo keyhun jvü le kechacha kethyü genyu. Lo senye den zan ka shakelo le a-nyugun jvü lo kebin bin den kechacha kethyü genyu letse shalo.

1. Phom

Phom nyu temi denle kazüthun nyu rünyi thyü kü bin. Gwünkho kechon gûka nmhun le thun den jwepvü bin hü. Phom tsü a-kon le nmha. Phom nyu den Bon le bin kechacha kenyhun (2) ka chwen gunryü ntsoka a-nyugun kebin bin tilo. Nme güle “Ying” lo kechagüle “Long”. Phom nyule “Yinghilong” ka chwen gunryü le tse zo hü.

2. Lotha

Naganyu senye kecha hontse Tsewengnyu (Lotha) denle China ki Manchuria bin nyu chwen gunryü letse zohü. A-nyugun le gunryü Kezhakenoma nyu rünyi tse-o chwen kela sen-o teso gwenzin kipun me mhundyü ri-o züri pvü thü gunryüla letse zohü. Tsügenyu Lotha tsü a-kon le “Memhundyü ri gun kela”.

Temi denme le kezo le Lotha tsü a-kon le “Nyukhu dushvü pe tero nyu rüshvü kehü”. Tsügenyu Lotha nyu le a-nyu npvü a-nyugun kope Lotha *ta loa eroe jipotse* zohü. J.P. Mills le Lhota Naga tse thu pe bin njü. Ai kenkhi ki thu ketsini nipe Lotha tse la.

3. Konyak

Konyak nyule a-nyu npvü a-nyu kope “Na-ga” a-kon le “nyetin bün kephe” kechagenyu mvüle a-nyugun nchye ka nyu a-nyu nyetin bün phe la kehü genyu. Konyak nyu lope “Kah-ah” tson zohü. “Kha” a-konle rincho lo ‘ha’ a-kon le temi. Rincho temi – Konyak nyule a-nyu nyetin bün phe lo a-min gen thamen zü pvü hü. Temi pehale kezo le Konyak tsü

le ‘Khao’-A-pe ‘Nyak’-metsen a-kon le npe kemetsen nyu. Temi kechale kezole ‘Kong-nyak’ tsü a-kon ‘a-hinko ka thazü pvü kebin’.

4. Kuki

Nagaland nyu Kuki nyu denle “Khul” kako chwiryüla. Khul hile China kazü a-lvu kibin. Khul a-konle tsokü nmvü-e kazü nyuki. Burma nyule Kuki nyu pe “Chin” tson hü. Chittagong rincho ki Bengali nyule le “Kookies” tson kehü then-o Kuki tson tinla.

5. Sangtam

Kechonyu le gunkeryü ka Sangtam Tesozin keyhun nyu ketso-o hagin le dikipon hü tse-o ryüla, tse ketso keshü ka – a-nyugun le ‘Sangdang’ a-konle shon kejwen kanyu hü-o ryü. ‘Sagdang’ tsüle nduka a-nyugun bonyu rünyi zan. Kechonyu güle a-zo thu lola tson-o a-nyugun kope Sangtam tson tinla.

Jo kentsen lo a-kon den.

1. A-zintse – a-kethyü si thyü nini kethyü.
2. Chwenkela – a-den thyü-o chwe kela kethyü.
3. Thamen kezü – Temi/N gi gen thamen kezü.
4. Ketso keshü – tha peha shalo nrün genyu temi nme ka ketso kehü.
5. Shübonyu – Npepvünyu nduka keyhun jvü.
6. Nshori- nrin – a-jvü gwamvü sa.
7. Shon kejwen – kathyü yatselo teso ki shon jwen shü-o kügü tsü ki jü hü.

NDO NRON

A. Ketso keshü keni shü.

1. Phom a-kon le nyula?
2. Phom senye le dikatse yhun chwiryü yo thu shü lo.
3. Dihontse Tsegwenyu (Lotha) le a-nyu npvü a-nyu ko hü nla?
4. Kuki senyu denle dika tse yhun chwiryü la?
5. Nduka Sangtam bonyu rünyi zan le nyula? Lo tsü a-kon le nyu la?
6. Nyu hontse Konyak le chwiryülo yo a-kon kenyhun thu shü.

B. Tesin ki thu kenjun denpe kenjungü ka thu shülo:

1. Lotha nmha ndyü keshü
2. Phom kekhin kendi kazü.
3. Sangtam memhudyü ri gun kela.
4. Kuki nyetin bünphe lo a-gin gen tha zü.
5. Konyak shon kejwen kanyu hü-o ryü.

C. Bin kenrun ka thu shü.

1. Kuki senye denle _____ a-kon le kekhin kendi kazü.
2. ‘Sadang’ tsüle nduka a-nyu _____ rünyi zan.
3. ‘kah’ a-kon le.....lo ‘ah’ a-kon le _____.
4. _____ le thun den jwe pvü bin hü.
5. _____ tsü a-kon le nyunkhu dushvü pe tero nyu rüshvü kehü.

D. Tesin ki thu kenjü le ketsin le keba yo thu shü.

- a) Konyak nyu senye nme thyü nrün genyu nyhetin bün mvülo shvü.
- b) Phom senye le chwi keryü shalo nrün genyu ‘Yinglong’ tse ko hü.
- c) Lotha senye den le Khezakenoma nyu yhun-o kela gun ryü.
- d) British kegagü J.P.Mills le Sangtam senye zan kenthon teri tsin.

E. Npvünyu nme zenlo njüo jo keshün shakelo den pe thu nthon shülo.

Tsüpe class nyu npvünyu den ka jokezen shü.

Gwünkechon	ketso	penso
------------	-------	-------

- F. Senye kecha nme kejülo tson-o a-nyu rüla jo 100-150 zoka hidan thu shü – ketyü –ketsü, phinya, kecho kehü. A-men ai pe zü shü-o a-kon zoshü logwa.**

Lesen 2

Agun Nagaland

Shalo thyü nrün den:

1. Lüron gü swü ntsen kenjü kegwa thyü shü.
2. Lüron kon sha kegwa thyülo-o tsü zo kehi lo thulo.
3. Lüron gen bin-o ketso keshü den keni shü.
4. Kethu lo kezo thyü-o tson ketsin thyü kenjü sha-o then zenlo.
5. Jokeshün den shalo lo tsü khipe thu kethon thyü lo.
6. Hagun rünyinyu hyulo kehü Tehen (flora) nyunkhu (fauna) den shalo.

AGUN NAGALAND

Flora le Tehen khwe ntsen kebin gi
Fauna le tenyenlo keku gü
Kazü gü le ndun thyü sa
Kvu kelo binyon lesü nyu thu pe bin njü
Rincho den le tetso sa
Yhüko le nnizin kegwa gü
Hile Nagaland, Agun Nagaland

Keso le zü lvu keda hontse
Kengü kegwa le zü hontse
Jo kezen nyu bin hü
Kepechye le kazü gü gin nyu bin
Shekerhün bin sen njü
Kenshvu kendi rihünyu le bin
Hile Nagaland, Agun Nagaland.

Rükulü Kezo

Jo kentsen den.

1. Flora – Bin peha ka hyulo kehü tehen jonphen nyü den.
2. Fauna – Bin peha ka hyulo kehü nyunkhu den.
3. Mystery – Sha hü kemvü nmvü-e khishwi pe me tesha kemvü.
4. Kvukelo – Teri/nrinyu so kvukelo.
5. Jokezen – Temi lo senye le tenyenlo keku.
6. Kepechye – Nshvu nrün kemvü.
7. Rihünyu – Nrinyu zan-o teri thyü kehü nyu.
8. Nshvukemvü – kenshvü kenri thame kendi.

NDO NRON

A. Phu kentsin-o Lüron tsü swü kegwa thyülo. Tsüsiki Lüron tsü a-pepvüpvü solo njü-o swü pe kehi nilo.

B. Ketso keshü keni shü.

1. Lüron hika Flora lo Fauna tsü le nyu zo bin nla?
2. Lüron thu keshü gi le Nagaland nyu thatho kentsen nyu zo shüla?
3. Kvukelo binyon lesü nyu thupe bin kenjü a-kon le nyüla?
4. Lüron nyu kenshvü kendi tsüle nyu senye zo bin nla?
5. Keso le zülvu lo kengü kegwa le zü tse keshünyu nle nyu shallo la?

C. Bin kenrun denka thu shü.

1. Flora le tehen khwen ntsen _____ lo Fauna le tenyenlo keku _____.
2. Rincho den le _____ sa lo _____ le nnizin keg-wagü.
3. Jo kezen nyu _____ lo kepechye le _____ gü gin nyu bin.
4. _____ bin sen njü lo kenshvü kendi _____ le bin.
5. _____ Nagaland _____ Nagaland.

D. Ngun le flora lo fauna dihontse ketsen/rikhun lo tila? Rikhun/ Ketsen kela tho dihontse thyü lo ti yo rüchün-o jo kon kenshen pezi thu shü lo.

E. Lesü keswü nyu kenjun kho pe logwa kenshen thyü lo. Logwa den no tesin ki kebin den nri lo-o no thu kethon thyü shü. Logwa nyu temi nme no swü tetso pe class nyu den kezen shü

Mekhwenyü kegwa Kepechye Kenshvü Kvukelo
--

F. Thyü nrün tho.

Hagun bin nyu hyulo kehü Flora lo Fauna kechacha shapvün fülo. A-me pe lesü ka di-o a-zen thushü.

Lesen 3

Naganyu Nga Den - I

Shalo thyü nrün den:

1. Nnpvü nsenye Nga hile nmvülo keshvü rüla shalo.
2. Senye kecha Nga rüla shalo-o nkenyü kethyü tsü no bin lo.
3. Jo keshün den shalo-o khipe zo kezü ki thulo.
4. Kethu lo kezo nyu tsontsin kenjü gü sha-o then zenlo.
5. Thu kelo den nkhwe ki zo-o kenthonlo.
6. Lesen gü swü-o a-kon ari sha kekho kegwa thyülo.
7. Nga kehü den kegwa rüla den thenlo.
8. Nsenye nga ntin mvü-o senye kecha nga lo a-nyu tho jvü rüla den-e sha sin lo.

Nagaland hile Nga kehü kazü le tsehü. Senye a-phu a-nnpvü a-nyugun Nga le bin. Nga den hile low ketsü tho kentyü-o thyü hü. Kechagenyu mvüle nshü bonyü le lowtsü gunryü kethyü genyu.

Nga gwünkho ka Sungginyu kerüshvü thyü hü. Nga hile keho lo kengü shekerhün thyü kehü gwünkho.

Aoleang Monyu

Hile Konyak nyu Nga kedatsin nme. Penpho (April) shyen gen hapta kerigü ka lowshü thü kela sika Nga higü thyü hü. Higwünkho ka 'Wangwang' kerüshvü thyü hü. Günyo bin sengun ryü-o Rensi

kahun ka sen shü-o 'wangwang' tero gü kohü. A-no gunryü-o jochü pe temi tsülo tse kohü. A-nyu le higwünkho ka tsehünsü, tehen ki tha fü, kecho, khwenla, do thyü lo keho thyü-o jon tsero Nga hü.

Metümnyo

Nga hile Yimkhiung den le 8th (Aug) Shyeshwi shyen gen Nga hü. A-nyu Bonyu pechyenyu le a-kapu tsero lo tenunyu le a-kapu pvün le bin hü nle tse tenyen hü. Tsügenyu Nga higwünkho ka ntsenyu kapu keshün hyukelo

kerüshvü tho thyü hü. Tson-o thyü si tsero khipe pechyenyu genyu lo si pvün pe tenunyu genyu kapu kerüshvü thyü hü. Higwünkho ka npvünzu zen-o keho thyü, me kemu jü pe tsü lo tenulo nrün nyule a-nu ketso hü.

Mimkut

Kuki nyule Shogü (January) 17th nyü Nga higü thyü hü. Kuki nyule kazü nyuki bin tse-o chwiryü letse tenyen hü. Lo (nsha) ‘mim’ ngun le pe bon

tyü kehü hile kazü nyu chwiryü tsügenyu a-nyu le (nsha) ‘mim’ Nga hi thyü hü. “Mim” a-kon le nsha. Tsügenyu “Mimkut” Nga hile “thilha” (terogü) dyügwä thyü kehü zon. Kechagenyu mvüle “thilha” tero güle kazü nyu chwiryü kethyü lo nsha ko kazü nyu chwiryü kethyü genyu.

Tokhu Emong

Tsegwenyu (Lotha) den le Chorü (November) 7th shye gen Nga higü thyü hü. Tokhu Emong a-konle Lowgvü siki kanyu rüye-o Nga kethyü. Higwümkho ka tha hidan thyü hümvü – tehen ki keho, Züri nyu tha kepfü, hakon hale kethyü, kenjwen kehi. Temi nme-e no phen gwen chwi hümvü. Thyü kakin thyü pe npvü –nshye lo kaminyenyu tsü hü. Tson-o kengü gwa lo kepvü she nilo hü. Rensi khoka mah thyü shü-o keho thyü hü.

Sekrenyi

Tsagünyu (Angami) le 25th Shogu (Feb) shye gen nga higü thyü hü. Nga hile nthü kenshü kehü gwünkho nme. Higwünkho ka rünyi thyü kenshün hü. Lo pechenyu le zülü-o a-thyü kenshün hü.

Zülü kethyü hi a-kon le keho-kenyü lo hen keshvü no ngen kebin thyü kenshün kela zensü. Zü lü pvüryü-o pechyenyu kanyu thu kenshü lahü. Tenunyu le a-ben pe zu ka ntsen lo-o kkhipe kachon nye-o thyü kenshün kela zan sü thyü hü. Higwünkho ka keho thyü lo shyekerhün thyü-o teronyu ai rüshvü hü.

Chega-Gadi

Liagmai nyu le 31st Chonda (October) shye gen Nga higü thyü hü. Terogüzü boshvü pe tero rüshvü-o Nga higü bin zen hü. Temi no yhunchvü yhungwalo nrün genyu. A-nyu le nra sen-o

‘Tibai Baibo’ a-kon le nyukhu no lownyu chwilalo tson zo-o sen-o lowki tsü hü. Higwünkho ka ponyu-lünyu le kuchwi gü tyütsü-o keshalo hü. Shen nyule kvu chwi gü shengi le boni pvü keryü tyü tsü-o kasha lohü. Kakhwün nyu metse lo rünyi süda keho ai thyü hü.

Jo keshün lo a-kon den.

1. Lowgvü - Lownyu shye le nyün la-o gvüpe nthakhi nyu kequen lola.
2. Njwen - Rünyi kechaki njwen gü kethyü.
3. Lowshü - Shye ntsi khipe lownyu du shü-o tsü chwiryü kehü.
4. Kapu - Temi gen hyu kemvü keyhun ronzi nme le kebin tenyen kehü.
5. Teronyu - Tehen ki , züri, chün nyu a-rinle bin nle tse tenyen kehü.
6. Nga- Kabin - o keho thyü,khwe la, do thyü lo teronyu kerüshvü tho thyü kehü.
7. Kehokenyü - Nphu shy erhün mvü-o jü kebin lo tyü tsülo kemvü.
8. Henkeshvü - Nkapu gwamvü-o teno nyü kemvü, ngenyu gwa kemvü le nka ryü kela.
9. Thyü kenshün - Nkatemhun , nthyü nmin , nphinya züpe sü kela nmvü-e kerhü shonpe shwe kela.
10. Tsenyu - tsenyu- Nyurhün dushvü pe hyukemvü ter onyu dyü gwa thyü-o a-no hen kegwa pe ntsü lo kenjun kethyü keho-kenyü ngen rü kejü khinla kehü.

NDO NRON

A . Lesen hinyu bin-o thu kethon thyü kenjü a-kon keme gü thu shülo.

1. Temi nmvü-e thapeha thyü nshün nrün.
.....
2. Ntsi pe kazü nyu shü-o no tsü nrün nmvü-e Ntsi shü kethyü
.....
3. Zon keda nmvü-e gwü nkho nme ka Katsü logwa tho, Kehun lo Keho thyü kehü
4. Kenthon pen lo-o temi nmvü-e tha kanyü sen gun ryü kehü
.....
5. Nkehun nyu nnya gwa lo nphu shy erhün bin kethyü
.....
6. Thyü nko nmvü-e nko kvu kebin.....

B. Senye lo Nga den pe kendyü shü.

Senye

1. Yimkhiung
2. Lotha
3. Konyak
4. Kuki
5. Liangmai
6. Angami

Nga

- Chega-Gadi
- Sekrenyi
- Aoleang Monyu
- Metümnyo
- Mimkut
- Tokhu Emong

C. Ketso keshü keni shü.

1. Nyu gü Nga gwünkho ka temi den no tha hidan thyü nyalo tse khin hü nla? Tehen ki keho, Zünyu tsehü keten, kenjwen kehi.
2. Nyu genyu Aoleang Monyu Nga hi then hü nla? Günyo tsüpe nyu kendyü shüla?
3. Nyugenyu “Metümnyo” hile ntsenyu den genyu nmvülo shvü la?
4. Tsagünyu (Angami) denle Sekrenyi Nga ka nyu hontse a-nyu thyü kenshünlo hü nla?
5. Naganyu Nga digü le ponyu lünyu no kengü lo kepvüshenlo hü nla? Shen nyu le nga gwünkho ka nyu hontse keshalo hü nla?
6. Kuki nyu le nyu genyu Mimkut Nga hi thyü hü nla?
7. Naganyu Nga tsero thu kenjü den kahi a-keme kethyü kon hvu thu shü.

D. Tesin ki Nga zen thyü kenjü den le nyu chye ka rühvu nyo thu shülo.

Nga den zen	Nyu chye ka rühvu hü nla?
Metümnyo	
Mimkut	
Aoleng Monyu	
Tokhu Emong	
Chega-Gadi	
Sekrenyi	

E. Ketsin gü rho shülo.

1. Kuki nyule sokeri ka yhun kehü
(a) Chun nyu (b) Tsonkhin ka (c) Kazü nyuki (d) züri seki
2. Nga digü a-kon le lowgvü sika rüye kethyü la ?
(a) Sekrenyi (b) Tokhu Emong
(c) Aoleang Monyu (d) Metümnyo
3. Sekrenyi Nga ka zülu kethyü tsüle.
(a) Lowgvü sika nmin thyü kenshün kela.
(b) Tero gwakemvü hü kela.
(c) Henkeshvu lo kehokenyü sü kela.
(d) Wangwang tero gü ko kethyü .
4. Thyü si pvün nmvü-e tsero pe kerüshvü kethyü tsüle.
(a) Metümnyo (b) Tokhu Emong
(c) Aoleang (d) Sekrenyi
5. Tokhu Emong gwünkho ka Thyü pe kakin kethyü tsüle.
(a) Npvünyu lo kaminyenyu no kengü gwa lo kemu jüpe ketsü hü.
(b) Nsin nyu nti rühvü hü.
(c) Ntsenyu kapu kerüshvü thyü hü.
(d) Thilha tero gü dyügwa kethyü .
6. “Tibai Baibo” tson-o sen pe.
(a) Temi den no lowki tsü mvü .
(b) Chega-Gadi Nga thyü nrün genyu sen keshü .
(c) Shen nyu no kengü gwa keso nrün genyu sen keshü .
(d) Nyukhu no lownyu ryü nyalo tse kethyü.

F. Thu kenjü den nri lo-o zo nme nyu thu pe kenishü

1. Shye/Seko zen nyu bin-o Nga zen tho kelo
.....
2. Nthyü kenshün ke Nga
3. Low shü kela sika Nga kehü
4. Temi no chvü lo nrün genyu kerüshvu thyü-o Nga kehü
.....

G. Rüchün-o keni shü.

- a) Nno Nga hidan nme ka ryü lotse nko shü yatselo nle digü ke-jülo tila lo nyu genyu?
- b) Nyu genyu Naganyu shübonyu nyule kerüshvü kechacha thyü pe teronyu tsü hü nla?

Lesen 4

Nagaland ka senye denle diHont-se a-zan Hyulo - II

Shalo thyü nrün den:

1. Naganyu senye le dika tse yhun chwiryü lo a-nyugun zan kechacha a-phu shalo.
2. Naganyu shübon rüla shalo.
3. Nkesha ndo nzü-o lesen higü swülo.
4. Kethu lo kezo thyü-o tson ketsin thyü kenjü sha-o then zenlo.
5. Jokon keshün den shalo.
6. Senye kechacha thojvü kegwa shalo.

6. Yimkhiung

Nduka gwüngwa nme tsasikezen mihvu le chen kethon ki kekholä. A-u le nmeme rüla shalo tiya-o kefü ai keshalo mvüla. Henkegwa ki khünyume au rünyi zan pe 'Yimkhiung Awün'tsela. Lo 'Awün'a-kon le nduka keteno kelo bin when gü. Yimkhiung hile sorkari ratsen nyu thu njün ai a-zen ketsin gü yatselo "Yimkhiung".

7. Zeliang

Zeliang hile logwa keyhun kerhün keshü zan. Zeme lo Liangmai. A-nyule Nagaland nyu Peren District ka bin. C.R. Pawsey le Naga Hills Deputy Commissioner thyü ketseka a-nyu zan thope Zeliang Naga Senye tsonla.

Angami

Angami hile Naganyu senye

kentsen nme.Tenyimia Bon gü yatselo Vadio.Angami zan hiyatselo kechanyu denle a-nyu npvü tho keshü.Zan hile a-kon kechacha katse sen chwi ryü. Poumai denle zokehü le “Nga mi” a-kon le ‘Kegwa nyule’ tse zohü. Moa den-e a-nyugun ka ‘Ngami’ ai Moa khweki a-kon yatselo ‘A-lu gü’Khezha denle a-yugun ka ‘Anga’ a-kon le “Temi a-phu sho kepvünyu” tse hü.Ayi British le gunkeryü siki we ‘Angami’ tse sen tinla.

9. Chang

Chang nyu denle “Chongnyu” senbin keda katse chwiryü letse tenyen hü. Senbin gütsü le Nren bin. A-nyu lowjvü a-phu nyu bin-o Senbin higü hyu lohü . A-rüla kecha nme yatselo, “Chongnyu” kachwiryü letse zo, tsü a-kon le ‘tetso sa kethyü ‘nmvü-e “nthun so kethyü”. Kecha nme yatselo “chaangbou” a-kon le Yhükho kechwi kipun gunryü kethyü. Tsügenyu a-nyu npvü a-nyu kope Chang tson hü .

10. Chakhesang

Hile senye kami kenshen zan ko kerhün njü. “Cha” tsüle “Chokhri” Khe tsüle “Khezha” lo “Sang” tsüle Sangtam.

Chakhesang den hile Chokhri, Khezha, Poüme, Sangtam, Sümi, lo Nzonyu khwe zohü.

Jokon keshün.

1. Prefix – Jo mhundyü ka sen kehü jogü.
2. Suffix – Jo sika sen kehü jogü.
3. Indigeneous – npvü nbonyu le thyü gunryü kela
4. Kebin bin – Nne bin kehü bin
5. Multilingual – Khwe kechon jolo kegwanyu.
6. Nomenclature – Zan tho kelo.

NDO NRON

A. Ketso keshü keni shü.

1. Nyu gwünkho lo dicheka següle Zeme lo Liangmai zen tho shüla?
2. Yimkhiung a-kon le nyu la?Nyu hontse chwiryü lola.
3. Tsagünyu(Angami) tsüle nyu hontse chwiryü lola?
4. “Chakhesang” tsüle nyu hontse chwiryüla lo a-nyugun le khwe diden zohü nla?
5. Chang nyule chwiryü kelo tsü a-nyugun le nyu hontse tenyen hü nla?

B. Bin kenrün ka thu shü.

1. Chang nyule chwikeryü senbin tsü lope_____.
2. Kami senye_____kerhün pe Chakhesang thyü lo.
3. Zeliang hile kami denhvu _____lo _____.
4. Tsagünyu(Angami) tsüle Meitei khwe ki _____nmvü-e_____.
5. Yimkhiung tsüle nduka _____ kohü.

C. Tesin ka thu kenjü denpe bin ketsin gü ka rho shü.

A

1. Yimkhiung
2. Zeliang
3. Angami
4. Chang
5. Chakhesang

B

- Peren District
- “tetso sa kethyü” nmvüe “nthun sa kethyü”
- Khwe shahvü
- Yimkhiung Awün
- Tha lihi-e thyülo kegwa temi

D. Zo kentyü nme pe bin kenrun den ka thu shülo-

- a) Temi den zan gun ryü-o kequen kethyü nrün.
- b) Temi lo kanyü nye tho kethyü.
- c) Keri kanyu bin kela.
- d) Temi le a-kerüchün zo kezen kethyü.

E. Senkethyü nyu le jo den swü tetso shü lo, Nle nyü kelo den rho rahun shü lo.

Gwakelo	Kengükebin	A-phü hon
Tson ketsin	Kensü	Hyukelo
Kecha	Ntsoka	Kegwachün
Nshyekerhün	Kecha thyü kela	Tsunpu nme

F. Table nyu ki tesin ka thu kenjü den zan fü shü.

Chakhesang Yimkhiung	Chang Angami	Zeliang
-------------------------	-----------------	---------

Z	E	L	I	A	N	G	R	Y
X	R	T	C	Y	J	L	B	Q
C	B	D	H	X	A	Z	E	U
E	O	Q	A	B	S	R	Q	I
Y	I	M	K	H	I	U	N	G
W	I	T	H	E	I	U	N	C
I	X	U	E	D	X	R	D	H
K	Z	X	S	X	V	F	D	A
A	N	G	A	M	I	A	Q	N
P	S	S	N	G	V	R	S	G
R	T	O	G	X	S	J	H	I

G. Senye kecha nme kejülo a-nyugun rüla kegwa 70-100 jaka thu shü- Ketyü-ketsü, phinya, kecho kehü. A-me zü shü-o a-rüla zo kekho shü.

Lesen 5

KHU LO CHWEN (Ndukanyu Shübon Rüla)

Shalo thyü nrün den:

1. Nkesha ndo nzü-o lesen higü swülo.
2. Jojvü keshün den shalo lo nkerüchun ka thu shalo.
3. Kengü-o kenthon lo kekhwe nyü kethyü ka gwa kenyele
kehü
shalo.
4. Kethu lo kezo nyu tson ketsin thyü kenjü tsü sha-o then
zen lo.
5. Lesen ka kebin nzen-o ketso keshü den keni shü.
6. Naganyu shübon rüla shalo.
7. Sha kelo den jo kekho pe mezenshü.

Nduka Khu lo Chwen hvüle kepvüshen gwa sa hü. Khünyume au le keseme a-rin Temi zen kenren titse rhilo. A-u le gun kejüka methuvü, sen thun lo rhüda tenolo. Tsü den mishen ko au kechye-o Keseme gü a-zanle Temi gü tsü nren ti tselo. A-nyule khejenyu gungü keseme 'Temi' ka tilo. Ai a-ringü le kanyu ndila. Tsügenyu a-nyule kanyuki a-quen ka kebu bin.

Chwen le a-no gen kebu, khu le a-kho ka bin, rhüda le mahphun ka kebu, senthün le ka kempvü soka kebu lo methuvü le kempvü teka tson-o kebu bin. Khejenyu, 'Temi' keseme le gunryü-o jü tsü laryü chwen le a-jen shü. A-le kerü shü laryü khu le a-tsü shü. A-le mahphun khoka gü-o mah thyü shü laryü rhüda le pvüpho pe a-hütyü jonla. A-le tha hyu mvü-o kempvü teka gü laryü methu vü chwin keshwüla tson-o ntola laryü sen thun le tsüryü a-vüshvü la.

Tsügenyu a-le tha bo kevä keben nilo mvüla. Hinyu sha kelo le kengü kepvüshenlo yatselo nrinyu le kvü sabin yatse-e nle tsü so kvü loti.

Jokon Keshün.

1. Tenlola	- nben pe tenlo.
2. Gwünkho kegwa	- tha peha thyülo nrün gwünkho hyukelo.
3. Gükejü	- bin peha ki tsonchü gü kejö.
4. Jen	- a-ra kentsen pe jen kethyü.
5. Pvü/Po	- Gari pha le po kela.

NDO NRON

A. Ketso Keshü Keni Shü.

1. Khenyüme Chwen lo Khu hvu le nyu thyü tile tse rhilo la?
2. Chwen lo Khu le a-pvünyu kecha sin mvülo keseme temi gü so kvülo gwale tse rüchün bin nle ? A-kon zo kekho shü lo.
3. A-nyugun le dika kebu hula?
4. Temi keseme güle gunryü ka tilo ntsin nyu thyü ola?
5. Mahphun ka Temi gü le nyu thyü lala?
6. "Khu lo Chwen"rüla hinyu senkethyü jo nyu shalo la?

B. Nle khikawe thyülo keshvü tha peha teno la-o npvünyu kechye sen hüle? Tsü rüla thu shülo.

C. Bin kenrun ka thu shü.

1. Chwen lo Khu hvüle _____ gwa sa hü.
2. Temi gü tsü le _____.
3. Chwen le a-no gen _____ lo khu le _____ ka bin.

D. Tesin Ki Thu Kenjun Den Pe Kenju Gü Ka Kendyü Shü.

A

1. Rhüda
2. Senthun
3. Khu
4. Methuvü
5. Chwen

B

- jen la
- jenphe
- pvü pho
- tsüla
- a-vüla
Chwin keshwüla

E. Shwithyütho thyü nrün

Shübon rüla nme kejü lo, a-rüla thu shü tson-o a-rüla pe class nyu zo kezen shü.

Shalo:

- Senkethyü nyu le Lesü keswü nyu den ka shalo-o class nyu logwa den kenjun kho shü. Bin kekhoni kebin nyu den kejü pe logwa nme thyü lo-o chvuti kela siki a-nyu no kentsin-o tha rüla gü genyu kenthon lo.
- Logwa a-phü no tha rüla thu kenjü den class nyu zo kezen ku shü. Logwa nyu kebin nyu a-phü no tha rüla den kenjun-o zo ku shü.
- Lesü keswü nyu le tha rüla tho thyü gun kejü nyu tsü tson kes-tin honthyü zo pe zen shü:
 1. Tha rüla gü tsü no a-keri, a-chvü lo a-keni bin nrün.
 2. Tha rüla zo ketse ka tsü lesü kesü nyu den nri-o zo nrün.
 3. Jo zo ketse ka nnu ri nya lo a-nyu ben den kesü ri mvü nrün genyu zoshü.
 4. A-nyu no tha rüla zo ketse ka nmheri nmvü-e no najü ri nya.
 5. A-nyu khwe no tetso ri nmvü-e tsenyo ri nya.

F. Tha thyü nrün

Lesü keswü nyu den mi hvu hvu kejü lo-o tesin ki thu kenjü den pe a-pvünyu den ketso tiyo thyü gunlo.

Ketyü ketsü 1) Ketyü ketsü nyu le nkenyü tsin la? 2) Nle nyu genyu tsü le nkenyü la? 3) Nla nyu chye k tyü hü la? 4) Nle nyu nyu chye ka tyü hü la?	Kecho 1) Kecho digü le nkenyü tsin la? 2) Nle segü zen kecho nyü hü la? 3) Nle dihontse kecho hü la? 4) Segü le kecho pe nzen shü la?	Kepvünyu 1) Npvünyu kestin le segü la? 2) Nle npvünyu kestin gü nyu nyu chye ka teno nla? 3) Npvünyu le diki bin hü nla? 4) Npvünyu le dihontse nchye shü hü nla?
Kenyu zon 1) Nkenyu zon le dunyu la? 2) Nle dihontse rühvu hü la? 3) Nkenyu zon nyu nle nyu jwen hyulo nyü la? 4) Nkenyu zon nyu nle ketyü ketsü dihontse kethyü thyü tyü nyü bin la?	Gwünkho 1) Nyu gwünkho le nkenyü tsin la. 2) Nle nyu genyu tsü le nkenyü la? 3) Nle tsü gwünkho nyu thyü hü nla. 4) Tsü gwünkho ka nle kanyü dihontse kethyü pvü hü nla?	Nyunkhu 1) Nyun dihontse kethyü le nkenyü tsin la? 2) Nle nyu genyu tsü le nkenyü la? 3) Tsü le diki bin hü nla? 4) Nyunkhu le nyu tyü nla?

Lesen 6

Naganyu Nga Den - II

Shalo thyü nrün den:

1. Nnpvü nsenye Nga hile nmvülo keshvü rüla shalo.
2. Senye kecha Nga rüla shalo-o nkenyü kethyü tsü no bin lo.
3. Jo keshün den shalo-o khipa zo kezü ki thulo.
4. Lesen higü swü kegwa thyü-o a-kon a-ri sha ntsenlo.
5. Nnpvü nkhwe ki thu lo zo kethyü tsü thyü lo.
6. Kethu lo kezo nyu tsontsin kenjü gü sha-o then zenlo.

Naganyu hilope Nga kazü tse hü. Nagaland nyu senye kechacha a-phu a-nyugun Nga tsüle bin. Low ketsü tson nyu bin-o Nga den hi thyü nchon hü, kechagenyu mvüle ndukanyu lowtsü gunryü kethyü genyu.

Nga gwünkho ka kerüshvü rora den thyü pe ketetsotsin Sungginyu teronyu tsühü lo keho den metse thyü-o shekerhün thyü hü nyo.

Moatsü

Moatsü hile Ao senye den Nga. Nga higü hile Tsünyu (May) shyen zon hvu (2nd May) nyu lowshü sika rühvü hü. Lowgvü gwünkho ki a-sha kegwa hyulo nrün genyu Nga higü thyü-o Sungginyu/

teronyu ka jochü hihü. Lowshü pe kenjun thyü-o penkelo genyu kerüye lo shekerhün thyü-o Nga hi thyü hü. Nga hi gwünkho ka peche-tenu le shübon kanyü-karun den pvü-o thatho kechacha den thyü-o shekerhün thyü hü nyo.

Mongmong

Mongmong hile Sangtam nyu nga nmvülo keshvütsin nme lo hile 3rd chonchye (September) nyü rühu hü. Mongmong a-kon yatselo “kethonthen nme” tse bin. Lowgvü/

tsenpwen no gwakenyelo nrün genyu Nga higü gwümkho ka kerüshvü thyü pe ketetsotsin “Lijaba” gütsü hü. Temi denle a-npvü a-mahphun nyu ‘Müsüyangtöp’ (tso kenshen) kerüshvü thyü kelo siki Nga hi kerüshvü thyü sohü. Seko lo zu pe tso kenshen gü kerüshvü thyü kelo siki shekerhün thyü-o keho den thyü hü nyo.

Bushu or Bishu

Bushu/Bishu hile Kachari temi den genyu Nga nmvülo keshvü tsin nme lo hile 27th shogü (January) nyü rühu kehü tsü thyü hünyo. ‘Bi’ a-kon yatselo “kehi thyü nrün” lo ‘Shu’ a-kon le “Gwaketho

hi kethyü”.Nga hile lowgvü siki a-he kechacha kenshen nyu bin-o rühu hü. Kerigü yatselo Busu Jidap, tsüsika le Surem Baino lo a-kenkhin gü le Hangseu Busu tson hü. Phangsha, hile günyo pe cha kethyü chonrha, tsü nyu ye lolo temi denle lü,do lo shübon kecho den thyü-o nnsin kelo tsü thyü hü. Nga higü gwümkho ka Muri (kheli) khun lo Bin (Drum) vü hünyo.

Mileingi

Mah nyu nthü kenshün-lo kehü Mileingi nga hile Zeme temi den le Tsoro (March) shye zon 11th nyü ruhvü hü. Higwünkho ka mah hile nmvülo keshvü nme thyü hü. Zon higü nyü Rensika selo a-thyü kenshün kela nyu den le Günyo kerhün sen-o mah

thyü hü. Nga le pen kemvü then mah chwen sen-o tegwenki chwi hümvü. Nga gü le zon hvu pen kemvü then pechenyu lo tenunyu denle nme me kho ka bin hümvü. Nrinyu lo Thyü Teme gwakemvü no temi den tenmvü nrün rikhun tho thyü nrün genyu Nga higü gwünkho ka Sungginyu/teronyu ka kenko lo kepechye jochü hipe Zeme pechenyu tsü hü. Nga gü le zon hvu thyü lalo tenunyu ko ryü-o shekerhün thyü hünyo.

Monyiü

1st Penpho (April) shye ka Phom senye den le Monyu Nga higü ruhvü hü lo hile chen keshün nga tson hünyo. Nga hi gwünkho ka temi den le tenunyu so, ruhvü lo

a-nyu genyu Nga hi thyü hü nyo. Kakhwün nyu pechenyu den le Nga higü gwünkho ka zu a-kegwatsin lo ketyü ketsü den ndo pe a-lüginyu den tsü kehü tsü thyü hü. Nga zon kekhe ki peshünyu denle Thyü lo zu pe nme me ketsü penlalo katsülogwa den le gunryü-o lü, do lo keho den tsü thyü hü.

Jo hiden kon shalo.

1. Keho – Nga gwünkho ka keho thyü hü.
2. Kekelu – thale kelu kenyo kehü.
3. Jwen – Nga gwünkho ka jwen pe metsü hü.
4. Thyü kenshün/sükenshün – Temi le zülu-o a thyü ken shü/swü kenshü hü.

NDO NRON

A. Senye lo a-nyu nga kendyü-o rho shü.

Nga

1. Monyu
2. Moatsü
3. Bushu
4. Mileingi
5. Mongmong

Senye

- Ao
- Kachari
- Phom
- Zeme
- Sangtam

B. Ketso keshü keni shü.

1. Naganyu den ka senye digü le tenunyu genyu nga hi thyü hü nla? Tenunyu so lo rühvü kehü tsügenyu pechenyu le nyu thyü shü hü nla?
2. Miliengi Nga gwünkho ka mah hile nyu thyü-o nmvülo shvüt-sin la ?
3. Ao senye den Nga a-kedatsin le nyu la? Nyu thyü-o Nga higü rühu hü nla ?
4. Mongmong a-kon le nyu la ? Nyu thyü-o nga higü rühvü hü nla?
5. Bishu a-kon le nyu la? Nga higü gwünkho ka nyu baja vü hü nla?

C. Lesen hi swü kelo siki jo hiden thu penshü.

1. Müsüyangtöp hi thyü-o _____ rüshvü hünyo.
2. Bushu Nga gwünkho ka Phangsha hi _____.
3. Miliengi Nga gwünkho ka Günyo kerhün sen-o mah thyü hü lo Nga le pen kemvü then _____.
4. Monyü Nga gwünkho ka Phom nyu pechenyu le tenunyu _____ lo _____ kehü thyü hünyo.

D. Rüchün-o thulo.

1. Nyu genyu Naganyu le lowketsü tson nyu bin-o Nga den rühvu hü nla?
2. Monyu Nga gwümkho ka Phom pechyenyu denle tenunyu so lo rühvu hü. Nwe nyu genyu a-nyu le hi thyü hü nle tse rüchün nla ?

E. Nga gwümkho ka hi kami, kepvünyu lo kaminyu den swü kerhün lo hü. Christmas hiko nga nme hontse ngun ko rühvu hü. Christmas tree menzü shü. Color thyü shü tson-o kenthü kenzen kanyü nkenyü tsin dden pe nthü kezegwa shülo.

F. Nga gwümkho ka nle nyu thyü nyü bin yo kenthonlo. Tesin ki tsinhi khi kenjü nyu hi bin-o nme me zen kenthonlo:

1. Hagun Nga le nyu chye ka rühvu hü nla?
2. Nga gwümkho nkenyü tsin kehü tsüle nyula?
3. Nga le bin diki rühü hü nla?
4. Nga gwümkho ka ketyü ketsü dihontse kethyü ndo shü hü nla?
5. Nga gwümkho ka nle Lü lo Do den thyü hü nle nmvüla?

Lesen 7

Nagaland ka senye denle diHONTSE a-zan HYULO - III

Shalo thyü nrün den:

1. Naganyu le bin dika chwiryü yo lo Senye den zan swü lo zo shalo.
2. Naganyu binyo rüla shalo.
3. Lesen higü swü kegwa thyü lo-o a-kon a-ri sha kegwa thyü lo.
4. Kethu lo kezo nyu tsontsin kenjü gü sha-o then zenlo.
5. Jo keshün den shalo.
6. Nnpvü nsenye temi den mvü-o senye kecha tho jvü kegwa den shwi pe nkenyülo.

II. Kachari

Kachari senye zan tho kelo hile tson kechacha kenshen nyu chwiryü. Kerigü yatselo nduka a-nyu pvübonyu le Bramahputra lo Koshi züri zonyu kazü kesin nme ka yhun hü yale. Napali nyu den le bin tsü kope Kachar tson hü lo tsüden temi kope Kachari tson hü.

Keyhun gü yatselo Kachari zan hile North Bengal nyu Koch ka chwikeryü J.D. Anderson le zo. Assam nyu le Koss lo Assamese nyu den le Kachari den hi khipe Kossari tson kendyü hü.

Kenshen gü yatselo, N.K. Burman le zo keshü nyu Northeast kazü zan tho kelo hile Mahabharata kekvu rüla nyu bin-o kachacha tson kohü lo tsü a-kon le züri lo kazüthun le hun pvü kebin bin. Lo bin hika bin keritsin nyu yatselo Kachcharis/Kacharis nyu den.

12. Khamniungan

Khamniungam nyu rünyi hile India lo Myanmar au kazü kenyhun nren nyu bin. Khamniungan zan kethon hile tha zan kechacha kenshen nyu chwiryü, tsü nyu kham yatselo Zü, niu a-kon yatselo Keda lo ngan a-kon le bin. Tsühontse Khamniungam a-kon yatselo Zü/Züri keda hyulo kehü bin. Lo hi kendyü keshü yatselo Laang züri tsügü Myanmar nyu Chindwin züda nyu keteno kehü tsü zopekendyü bin. Khamniungam kazü nyu Laang züri hile a-lu nme thyü bin.

13. Pochury

Pochury zan hile jo kenshen nyu chwiryü bin. 'Po' hile Sapo nyu chwiryü, 'Chu' yatselo Küchury lo 'Ry' hile Khwiry khwe nyu chwiryü. Logwa kenshen hiden hile Myanmar nyu bin-o ntsoka Pochury nyu kazü nyu gun ryü-o yhun bin. Tson-o chen peha sika logwa kenshen den hile kerhünpe nme thyü lo-o ntsoka Naga senye nme thyülo laso. Sapo temi den hile Shaphongri rünyi nyu bin-o chwiryü, Küchury den yatselo Southeast Nagaland (ntsoka Myanmar) lo Khwiry den hiko Nagaland yhäko kechwintsoka Myanmar hensin nyu kebin kipun chwiryü.

14. Rengma

Rengma senye zan tho kelo hile tha rüla nkenyü nme nyu chwikeryü hontse. A-nyu le a-nyu npvü a-nyugun kope Nzonyu tson hü. Nzon a-kon le Temi(person) lo Nyu a-kon le Temi den. Tsühontse Nzonyu a-kon le Nzon temi tson bin. Nzon Tegibu, teri kekvu gü zan nyu bin-o logwa hiden hile a-senye zan tho lo . A-le Terogvuthun nyu rünyi thyü kelo zan tsükope Tegibu phen tson shü.

Rengma tson keko jogü tsüle kenkhin ki chwiryü. British nyu le Assam nyu

gun keryü ka, a-nyugun le Ahom Ridagü teno nyü kethyü thyü kebin ka, Ridagü le gümvä-o teri kekvgü Keyhon nishüla. Tsüka Keyhon le shübon kanyü pvü lo-o gungü British nyu teno kethyü ka British nyu le a-hyu keshü ka Rume a-do tse rüchün la. Tson-o British nyu den le senye tsü den kope Rema/Rengma tson shü la.

15. Sümi

Sümi senye zan tho kelo hile tson kechacha nyu hyulo.

Sümi zan hile Angami khwe ki ‘Se’ a-kon le kenshen nyu chwikeryü tenyen hü, Khezhakenonyu Angami, Chakhesang lo Sümi denle yhun ketseka a-nyu le kami nme letse kethyü nyu bin-o zo kehünyu, Sümi yatselo peche a-nchye tsingü letse zohü.

Zo kehü nme ni yatselo, Sümi zan hile Semvü rünyi zan tho keritsin Swemi nyu chwiryü le tson zo hü

lo ntsoka temi den le a-nyu kope Sümi tson hü.
Tson kenshengü yatselo, Sümi hile Süpu tsipwen den nyu temi zan
ketho nme ka chwikeryü zohü.

Semvü zan tho kelo zo kehü pezi gü yatselo tsagü sikezenyu zan
ketho kenyhun nyu chwiryü kehü tsü zo, tsü yatselo Tukumi lo
Suwumi au ka, British nyule a-nyu kope Swemi tson hü ai ko nzü pe
Sema tson la ai 1992 ka zan hi tho kela nipe Sümi tson nila.

16. Ao

Ntsoka Mokochung district tsü le
Ao nyu kazü thyü bin. Ao nyu hiko
Naganyu senye nme, a-nyu le khwe
kenyhun zo hü; Junglir lo Mongsener.
Junglir lo Mongsener hvu hile binzen
kanyu kentsin-o yhun gun ryü laso ai
gun keryü tson le kechacha le tse
zohü.

Junglir: Hiden yatselo Jungliyimti
ka Lungtrok nyu Tso gen yhun chwi
keryü tsü zohü. A-nyule yhun nnya
gwa lo senye temi thyü nchon shü-o
a-nyu kope Junglir tson la.

Mongsoger: Hiden hile South-East
Asia kpon Irrawady lo Chindwin züri
pvü the sen tsü gun ryü-o Jungliyimti
nyu yhun. Mongsenger zan hile Putu

Menden nyenyu gen bin-o ko chwi ryü lo le tson zohü. Putu Menden
minyu hile kekelu-o kekvu sen gun ryü, tsü hontse Mongsen nyu
hile keseri-o Putu Menden hi kerühvu thyü hü.

Logwa hi hvu shakekho lo kehü tsü le Tatoo den, kanyü, kethyü
ketsü, khwe lo shübon thojvü kethen nyu shalo hü.

‘Aor’ tse ko kelo kon yatselo Dikhu züri kpon gü kejü nmvü-e gü
kela tso bin.

Jo kentsen den.

1. Epic - Lüron kethon
2. Ndukarüla - Shübon rüla
3. Binzen - Chen kethon sen npha gun nrün genyu binzen kelo.
4. Nkazü - senye /temi peha le ketsen kehü hon kazü
5. Chwenkela - Bin nme ka bin-o kecha ki gü kethyü
6. Ntsipwen - nshübonyu gwünkho ka yhuntsü keryü nyenyu tsip wen den.
7. Zopenkela - Khwe jopeha penkela pe kechanyu khwe ki zoke hü.
8. Syllable - Josha keko khwe nme.

NDO NRON

A. Ketso keshü kenishü.

1. Kachari senye zan tho kelo kechacha kenshen den zoshü?
2. Khamniungan tson kokehü a-kon le nyula? Nyu khipa kedyü kethyü thyü bin nla?
3. Pochury senye thyülo kela logwa kechacha den zan tsüle nyula? Pochury senye thyü kelo hile nyu bin ka bin-o kerhün lola?
4. Rengma senye le chwiryü kelo rüla shahvü zo shülo ?
5. Dihontse Sümi senye le tsagüsikezen nyu kenshen nyu chwiryülo yo tsü zoshü.
6. Junglir lo Mongsener nyu den le dihontse bin zen gun ryü yo thu shülo.

B. Bin kenrun den ka thu shü

1. Nzon Tegibu le Terogvü thun nyu rünyi thyü lo-o a-zan tsü kope _____ tson hü.
2. Pochury zan ko kelo hile kechacha _____nyu chwiryülo.
3. Khamniungan nyu rünyi hile _____lo _____nyu bin.
4. Kachari temi zan tho kelo hile kechacha _____nyu chwiryü.

5. Sümi zan hile chwiryü kelo le Angami khwe
ki _____ a-kon le kenshen nyu chwiryü lo.
6. 'Aor' tsü kethyü hile _____ lo
_____ tse bin.

C. Senye lo jo kendyü kethyü den rho shü:

A	B
1. Kachari	Zü lo kazüthun le yhun pvü kebin kazü
2. Khamniungan	Tson kechacha pezinyu chwiryü kethyü
3. Sümi	Myanmar lo India a-u shahvu rünyi ka bin
nyo.
4. Pochury	Nzon nyu temi
5. Rengma	züri/zü keda hyulo kehü bin.
6. Aor	Dikhu züri nken gü kejü

D. Tesin ki thu kenjü le ketsin le keba yo thu shü

- a) 1992 ka Sema zan tsü pen kela pe Sümi tson la.
- b) Pochury senye den le China kapon chwiryü.
- c) British nyu le Assam nyu gun keryü ka, Ahom Rajagü le Key-
hon teri kekvu gü au gü teno.
- d) Khamniungan tsü le zo kenshen nyu chwi ryü.
- e) Napali nyu le Kachari den kop e Kossari tson hü.
- f) Mongener den le Lungtrok nyu Tso ka chwi ryü.

**E. Mihvu hvu thyülo-o tesin ki kebin denkhipe thu kethon thyü shü.
Tson-o class nyu zo kezen shü.**

Pensokelo

Teno kethyü

chwenchwi kethyü

**F. Lesen hinyun npvünsenyemvü-o senye kechanyun merüla kegwa
zokon 100-150 keti zokon ki thu shülo. Nne thu kebin kon gü tsin
kekho shü nrün genyu a-me ai zü logwa.**

Lesen 8

Naganyu Nga - III

Shalo thyü nrün den:

1. Nnpvü nsenye nga hile nmvülo keshvü rüla shalo.
2. Senye kecha nga den rüla shalo-o nkenyü kethyü tsü no binlo.
3. Jo keshün den shalo-o khipe jo kezü ki thu lo.
4. Lesen higü swü kegwa thyü-o a-kon ari sha ntsenlo.
5. Nnpvü nkhwe ki thu lo zo kethyü tsü thyülo.
6. Kethu lo kezo nyu tson tsin kenjü gü sha-o then zenlo.

Nagaland hile nga kazü tse hü. Nagaland nyu senye kechacha a-phu a-nyugun Nga le bin. Lowketsü tson nyu bin-o nga den hi thyü nchon hü.

Nga gwümkho ka kerüshvü rora den thyü pe ketetsotsin Sungginyu tsü hü lo keho thyü-o shyekerhün thyü hü nyo.

Naknyulüm

Naknyulüm hile Chang senye den Nga. Nga higü hile Kerin (July) shyé zon 13th nyü “keben le kezen so kvülo kela” zansü nyu bin-o rühvü hü. Chang nyu le tenyen kehü yatselo, gwümkho nme ka wele kezen gü hile kazü hun pvülo la-o thame thyülo mvüla ai temi nme le Teme a-ma kenyhun le kebin boshvü kelo siki kezen güle kazü nyu ndikela jo tenyen hü. Kezen so kvulo kela shyekerhün kerühvü thyü nrün genyu lo Sungginyu

kenyü thyü nrün genyu Chang nyu temi le Naknyulüm nga hi rühvü hü. Nga kechaka hontse, nduka kecho kehü den kecho lo tyütsü kehü den kenjü tyü-o shyekerhün thyü-o do den ai thyü hü nyo.

Ngada

Ngada hile Churo (November) shye zon 28th nyü Rengma nyu le rühvü hü. Lowgvü pen kela zansü ka nga hi rühvü hü nyo. Nga hile zon Tetse kethon

rühvü npha hü lo zon kechacha den ka , zuthu , sika ketsü , ketyü ketsü pe nshü nbonyu sikela nyu den ketsü thyü, zülü, kanyü karun den thu lo tsünyeki ai keho lo do thyü-o kasun kechacha ki ai gü-o shyekerhün thyü hü nyo. Zon Tetse gü nyu temi a-phu genyu keho ndo hü lo keho higü thyü lalo, Nzonyu den le sikela nyu kapu den tsü le kesinyu kazü ki gun la kehü tenyen hü.

Yemshe

Yemshe hile Pochury nyu genyu nga kedatsin lo hile Chonda (October) shye zon 5th nyü rühvü hü. Nga hile lowgvü sika rühvü hü. 'Yemshe' a-kon le ka lo kahunki chenshün run kegwa rünyülo kehü tsü zoben. Nduka wele Nga hile zon 22

kethon rühvü npha ryü hü tson-o zon kenkhintsin gü pe nmvülo keshvü tsingü thyü hünyo. Zon kenkhin gü tsü le nthyü kenshün/swükenshün nrün zon thyü hünyo. Yemshe gwünkho hile khinyunyu kemu kejü gwünkho, kepvüshen thyü ketsin kethyü lo npvünyu keshün kethyü gwünkho. Nga hi gwünkho ka rünyinyu den le rünyi tson, zülvu, low lo kerüyü bin cha lo ketsü hünyo. Keyhun keshün nyu yhungun nrün ketenyen kenrin zansü ka Nga higü rühvü hünyo.

Miu

Miu nga hile Khamniungan genyu nmvülo shvüt-sin nme. Tsünyu (May) 5th nyü rühvü hünyo. A-jvü denzin A-mi ,a-lüginyu nyenyu zen-o zon higü rühvü hü. Zon hinyu pechenyu

le a-lügi nyu nyenyu den genyu Sunginyu ka kehi thyü-o jochü hipe tsü hü nyo. Lo ntsenyu den le a-mi nyu teno-o jwen, phinya, Jen lo ketyü-ketsü sen gü tsü kehü tsü thyü hünyo. Nga higü nyu me-nyo nyu lo a-lügi nyu nyenyu zoka kengü kegwa tsü thyü nko ni lohü .Nduka wele nga higü hile lownyu thyü lo ketyü –ketsü den sen-o kerüshvü thyü pe Sunginyu tsü-o jochü hi kehü tsü ai thyü hü.

Sökrönye

Shogü (January shye zon 15th nyu Chakhesang nyule Sökrönye nga hi rühvü hü nyo. Nga hile nthü kenshün kehü nga nme. Thyü boshvü-o a-zi pe kaketun nyün-o nga higü thyü so kehü tsü

thyü hü nyo. Pechenyu nche-peshü denle lonyü nshwen zülvu le nshün ke thyüka gungü zulu kehü tsü thyü-o a-nyu sükenshün hü. Lo zü pvü gunryü-o tero ni kehü tsü thyü lo a-nyu sükenshün kehü tsü thyü hü nyo. Ponyu den sü kenshün tho thyü nrün genyu a-hen pe a-nyu tsü kehü tsü thyü hünyo. Thyükenshün kethyü kerüshvü genyu Maphun lo khun hon metse a-keshün sen hü. Lo Naga senye kecha den hontse nga hi gwünkho ka nduka kecho kehü den thyü, shübon lü lo do den thyü-o keho thyü sa hü nyo.

Tuluni

Tuluni nga hile Sümi den nmvülo keshvü tsin nme. Nga hile chen kechwí Kerin Shye zon 8 nyü keruhvu thyü hü. Lowgvu gwümkho ka chvula kethyü thyü hyulo nrun genyu hentsi henyü rikhun nrün kapu hi kethyü tsü thyü nyo. Nga gwümkho ka zu lo thyü den sen-o ho sa hü. Hi

gwümkho yatselo kami, kepvunyu den le ketyü ketsü kegwa thyü lo-o khi sen gü kefü-o khinyunyu ketsü tyü hü. Nga hi gwümkho ka ponyu lünyu sun thyü nrün genyu khinyunyuketso ketsü kethyü thyü-o sun thyü nrün den-e penron lohü. Sun thyü nrun yu poyu lünyu den tsü le khinyunyu kope a-kanyu tyütsü hü. Rünyi nyu nchye peshü a-phü shenhe dzo ka logwa “Aloji” tson kehü thyü lo-o khinyu nyu low nyu tsü hü. Tuluni gwümkho ka ‘Aloji’ den a-phü Tebo, Methu, Sentsun den ga-o Aloji tuo (shenhe/logwa) pe thyü kebin gü kanyu keho thyü hü.

Jo hiden a-kon shalo.

1. Kezozen	- Kengü yhun nrün genyu-kenthon penkela.
2. Thyü kenshün	- Kerhu Khikela.
3. Tsengben	- Yhüko le chwiryü-o tsengbenlo kela.
4. Phuhoshü	- Temi nmele mekecha genyu a-keyhun hoshü kehü.
5. Kerüshvü	- Nga gwümkho ka kerüshvü thyü kehü.
6. Nzon zu	- Seko pe zu thu-o Nzon nga gwümkho ka tsühü.

NDO NRON

A. Senye lo a-nyu nga den kendyü-o rho shülo.

Senye

1. Sümi
2. Khamniungan
3. Rengma
4. Pochury
5. Chakhesang
6. Chang

Nga

- Sökhronye
- Tuluni
- Yemshe
- Ngada
- Naknyulüm
- Miu

B. Ketso keshü keni shü.

1. Yemshe a-kon le nyula ? Yemshe gwünkho ka temi den le rünyu nyu nyu thyü hü nla.
2. Naknyulüm nga hile nyu genyu rühvü hü nla?
3. Rengma nyu le 'Ngada' hi zon Tetse (8) genyu rühvü kehü ka nyu nyu thyü hü nla?
4. Sümi den hon Tuluni nga zan hile nyuka chwiryü la?
5. Chakhesang nyu ponyu lo pechyenyu den le Sökrönye nga gwünkho ka nyu thyü-o zülü hü nla ?

C. Lesen higü swü kelo siki jo hiden thu penshülo.

1. Miu nga higü nyu me-mi nyu lo a-lügi nyu nyenyu _____ ni lohü.
2. Tuluni nga gwünkho ka tenugi le pechegü au bin nrün genyu chaha ketsü thyü lalo kope no _____ hü.
3. Yemshe nga gwünkho hile khinyunyu kemu kejü gwünkho _____ lo _____ gwünkho.
4. Ngada thyü-o zon tetse (8) penla lo sikela nyu _____ tenye hü.
5. Teme a-ma kenyhun boshvü kela siki nyu _____ Chang nyu le tenye hü.

D. Rūchūn-o kenishū:

1. Naga nyu le Nga kerūchūn thyū ketseka kepvūshe thyū nko ni nrūn genyu thyū sa kehū. Nwele a-nyu le nyu genyu hi thyū hū nle tse rūchūn hū nla ?
2. Senye kecha shahvū le hagun nga zan-o a-kecha thyū khe kebin rūla peha zozhūlo.

E. Nga gwūnkho Pechyenyu nme lo Tenunyu nme le shūbon kanyū pvū kerūhvu thyū kebin men zū shūlo.

F. Hornbill Nga gwūnkho ka Naganyu senye a-phū sū kerhūn lo-o shūbon thojvū den thyū pe kehi hū. Nle npvūnyu hagun Hornbill ki gū jū nle tse rūchūn lo. Hagun tsū ki gū lo nyu thyū ti-o tsū rūla den kenthon lo.

Hihontse kenthon so lo gwa...

Lesū keswū nyu Kerigū: “Ale Hornbill Nga ki gū nrūn genyu khwe lo ho ri bin la sele”

Lesū keswū nyu Kenyhun gū: “Ele, Aku le”

Lesū keswū nyu kenshengū: “Ngun le tilo lo nyu gū thyū ri mon”

Shalo: Senkethyū nyu no lesū keswū kenjun kho pe logwa Ke shen thyū shū. Tson-o a-nyu no teso ka tsin hi thyū kenjū nyu bin-o kenthon solo. A-nyu nme me a-phū no jo zo gwūn shen gen lo mvūlo shvū. Thatho higū hi yatselo no Minute Pvūn kho bin lo.

Lesen 9

Katsülogwa Nyu Kengü-O Thathe Kethyü-Naganyu le khipe tha keda thyü kenü

Shalo thyü nrün den:

1. Naganyu tho kegwa den shalo.
2. Katsülogwa le kengü-o thathe kethyü tsü nkenyülo lo tsüden thyü kenye-o ketsen lo.
3. Lesen gü swü kegwa thyü-o a-kon a-ri sha ntsenlo.
4. Kethu lo kezo nyu tson tsin kenjü gü sha-o then zenlo
5. Jo keshün den shalo.
6. Kethu den tsü thyü-o sha kenye lo.

Nduka lo ntsoka ai Naganyu den le a-katsülogwa ketsen kela kegwa thyü hü. Rünyi nyu temi a-phu katsülogwa tho thyü hü. Naganyu rünyi nyu temi a-phu temi den le kengü gwasä hü. Katsülogwa kerüchün/kengü kegwa hile khinyu nyu ketenye ka bin hü. Naganyu le katselogwa nyu kengü-o thathe thyü kehü hile ndukanyu then gunryü. Tsügenyu Naganyu le katsülogwa so hü.

Naganyu le nsun rünyi genyu thathe thyü mvülo keshvu rüchün hü. Tsü hontse pehale hen keshvu tenolo yatse ai kengü-o khinyunyu kechyelo lahü. Lo mah le peha ka rola yatse ai katsülogwa temi den le ketyü-ketsü, kanyü-karün pe kechye shü lo kazon rünyi den le shalolo a-nyu ko kechye shü hü.

Rünyi nyu le chwigü ka thyü nrün kanyü karun fü pvü ryü-o karo kela kakhwün den ka thyüpe tsüshü lahü. Temi nme le thatho kentsen thyü ti yatselo kechye keryü-o thyü pe tsü lahü nyo.

Low ketsünyu le logwa-o keseri-o nmeme lowki tsü gü thathyü hü. Kengü-o logwa kethyü hile kesherhün, kepvüshen, kengü kegwa nyu bin-o nmeme tho thyü kemhen lo nne lohü. Logwa keshvü npugü le a-logwa genyu ketyü-ketsü ndo shu hü. Logwa le tha kethyü ntin mvüle kengü-o kecho ketseri, khwe lü, do thyü lo chwenchwi chenye ai thyü-o shyekerhün thyü bin hü.

Rünyi nyu kethen kesü, tha thyülo ho kelanyu kenjün thyü kebin nyu, puhanyu, a-pepvü ndi kela nyu den ai katsülogwa nyu sharhi denle shwi-o kechye shü hü.

Naganyu tho kegwa nme yatselo rünyi süda genyu kegwagü penron keshü tsüle temi nme nmvü-e kakhwün nme nyeki nmvülo shvü kvu.

Naganyu rünyi yatselo chünle rünyi süda hon lo lowbu den yatselo kami pvüphun den hon. Rünyi nyu le chün nyu hyulo kehü tha lihi-e senlo gwa. Perun low tsü yatselo süda le kenthon shü-o lowtsü tho shü hü tson-o rünyi temi a-phu a-pepvü a-kami low nyu tsü hü.

Rünyi nyu temi no kengü gwa-o yhun hü nrün genyu shübon jvü peha le bin hü. Tson-o thathyü zü kela nyu thyü kezü chün pe npvü hü. Tejvü den hile katsülogwa a-phu genyu kegwa-gü rüchün-o pen shü hü.

Jo kentsen den.

1. Thengun keryü	– Npepvünyu le thyü kehü a-nyenyu ko then-o thyü ni kehü.
2. A-kechashü	– Me rhenrhü hontse mvü-o a-kecha nme.
3. Henkeshvu	– Nhen gwa mvü-o ketetsin kethyü teno kela.
4. Hyu tsentsülo nrün	– nle hisiki rüchün kebin gü hyulo tsentsü ti.
5. Rhokho	– Kazü rhi rho kenjü.
6. Nmvülo keshvü	– Sen mvülo shvutsin kebin.
7. Thyü gunkeryü	– Ndukanyu nshübon nyu le thyü gun keryü.

NDO NRON

A. Jo hidan khiphe thu kethon thyü shü lo:

1. Katsülogwa -
2. Kazon -
3. Rünyi -
4. Kakhwün -
5. Pvüphen -

B. Ketso keshü keni shü.

1. Naganyu le katsülogwa phin kerüchün le bin nle tse kethyü dihontse shalo la?
2. Katsülogwa phin kerüchün le ngun genyu a-kegwa le nyula?
3. Naganyu le nyu hontse perun low kenjün-o tsü hü nla?

4. Hagun senye le katsülogwa nyu kengü-o thyü kehü tho keny-hun thu shü.
5. Rünyi nyule dihontse kethenyu chye shü hü nla?
6. Lowketsü nyu le nyu hontse kengü-o tha thyü hü nla?

C. Tesin ki thu kenjü hile ketsin le ketsin kemvü yo rho shü.

1. Henkeshvü teno kela ka kaminyenyu nti kechye hü.
(Ketsin/ketsin kemvü)
2. Rünyi nyu genyu kegwa le temi nyeki nmvülo shvükvu.
(ketsin/Ketsin kemvü)
3. Shye le temi a-phu kerhün hon (Ketsin/ketsin kemvü)
4. Rünyi no gwalo nrün genyu shübon jvu peha le bin.
(ketsin/ketsin kemvü)
5. Rünyi le kethenyu ,phouhanyu lo a-pepvü kendi nyu shwi shü hü.
(ketsin /ketsin kemvü)

D. Class nyu ai süda genyu kegwa kerüchün le chwiryü logwa, nle npvünyu genyu kegwa rüchün hü yatselo class nyu thyülo kehü rho shü lo.

1. Kerhu khin keseri-o thyü kenshün lo. ()
2. Npvünyu gunryü mvü kela nyu nle thu kelo pe a-hi shü. ()
3. Kethuvü sen gunryü mvü kela gü nhon le rüchye binlo pe tsü shü.
()
4. Lesükanyu nkanyü nmhen kela lo hyukelo pe senkethyünyu ka zoshü. ()
5. Khün den jün ketsen shü. ()
6. Lesü kanyu kerhu den jun pe kerhu khin nyu shüla. ()
7. Npvünyu le shalo mvü yatselo a-chye shü. ()
8. Class nyu pisa keteshvü pe rhokedyü ketsin nyu kechye shü.
()

9. Ka fükephe glass shon kenshün la. ()
10. Lesükanyu nye lo senbin sen shü. ()
11. Mele Class nyu shwinyu lo nshwen kebin gü nopen shü. ()

E. Thyü nrün tho.

Nben me züshü tson-o kolor pe nyenlo lo nle nben pe nyu hontselo hüyo thushü.

F. Npvügü kejülo. Tson-o nkatsülogwa kechye lo nrün genyu nyu thyü shülo gwa tiyo a-tson den zo-o kenthon lo.

Lesen 10

Naganyu Kecho - Rengma

Shalo thyü nrün den:

1. Naganyu le ndukanyu kecho gunryü kela kechacha den shalo.
2. Lesen higü swü kegwa thyü-o a-kon a-ri sha ntsenlo.
3. Kethu lo kezo nyu tsontsin kenjü gü sha-o then zenlo.
4. Jo keshün den shalo-o khipe jo kezü ki thushü.
5. Nnpvü nkhwe ki kethu thyü-o zo kethyü thyü lo.
6. Senye kecha tho kegwa den rüla shalo-o nkenyü kethyü tsü no binlo.
7. Lesen hi swü kethyü ka nle kecho rüla den shalo gwa.
8. Naganyu senye le kecho kehü kechacha den shalo.

Naganyu senye le kecho kehü kechacha kechon le bin. Kasun, kami lo rünyi den zoka kecho kechacha tsü thyü hü. Nga gwümkho ka kecho kechacha hi thyü-o nduka kecho kehü den ketsen lo nshübonyu kerühvu ka then zen hü.

Kerüye gwümkho den ka nduka nshübon nyu le kecho kehü den thyü hünyo. Naganyu kecho peha ka nkeyhun nyu gwakenye/thathyü sha-o yhun hü nrün jvü ai khishü hü. Tsinhi; Mah thyü/yi kenhen kehü kecho.

Naganyu kecho den hi thyü-o shekerhün thyü kehü tsü le bin, tsünyeki khinyunyu zoka kenyunsha, kengü gwalo, khinyunyu ka tha zo kezen lo shübon rüla ai zo kezenlo kehü tsü thyü hü nyo.

Rengma nyu le kecho gun keryü shahvu lo Sümi kecho nme yatselo:

1. Akaka Rhotsü
2. Dulo
3. Kiti-do

1. AKAKA RHOTSÜ

Kecho higü yatselo temi tseru(10) nyecho nmvü-e pen kemvü le kecho hü.

Ntsenyu denle a-hun keda nme thyü lo-o mime no a-ringü thyü-o a-chvüka nkhün tsügü a-ben pe kazü nyün rhunlo-o a-pha pe mepha kesü ti. Lo kechanyu denle , a-kaka rhotsü, a-kaka rhotsü tse zo-o ke shen shen tse a-pha ti. A-ringü le segü pha kesü layo tsü gü no a-ringü thyü-ni ni tson-o kecho ti. Kecholo hala yatselo a-peshü gü le a-ben pe a-mün nyu a-baba, tsonshü lo kechanyu denko a-phu a-baba..... thyü la-o kecho le penla hü.

2. DULO

Kecho higü yatselo mi nki (20) nye cho nmvü-e rho le phipe a-nyu senphin pvükülo-o tsü lope tenguma tse zo hü. Anyule Tenguma senphin pvükulo-o tsü lope sükethen loti. A-peshü nmvü-e kethon keda tsingü no rilo-o a-ringü

khinti. Temi nme le a-ringü thyü-o a-kenkhin tsingü, nyupingü du tiya-o hü ketsü ti. Kechanyu denle nmeme tenguma sü kethenlo-o a-rinyu le ruvu ntentyü pe atsü mvü...o.....o. Tson-o nyupingü no khinti. A-ringü le tin gü kenkhin tsingü , nyupingü kesü la yatselo tsü gü no a-ringü thyü ni lo-o kecho ni hü.

3. KITI-DO

Kiti-do hile semvü den le kecho kehü nme. Kerika kecho higü zan kope “Kensü kega” tson hü, ai kenkhin ki nduka kecho gunryü kela laryü a-zan tho kela nipe Kiti-do. Kecho higü thyü keso a-lü gü

yatselo rünyinyu lo rünyi kechacha zoka kevä keben gwümkho ka tezi ketsun tho thyü mvü nrün genyu kecho sola. Kenshvä le kebin tsü bokenmhen la nrün genyu, peshünyu denle rünyun mvü kebin logwaden no temi den kejü ketun kulo-o no npha kensü-o kega kehü tsü thyü hü.

Kecho hile Martial Art kecho hontse ai hinyu hi nben sen mvü-o npha ntin pe kensü kehü tsü thyü hünyo. Kecho hika hi yatselo npha pe me nsü lo npha pe mele nkensü tsü khihü. Kiti-do kecho hi chünshwi pe sinrünyi kecha ki shü nrün genyu ntso ntsenyü kecho hika hi npha lo nben a-u shahvü nren sen so laso.

All Nagaland Kiti-do Association (ANKA) penso keshü ka , ntsoka Nagaland nyu Tourism ratsen den le chunshwi shü nrün genyu kecho hi zansü ka Nagaland nyu Martial Art tsü kecho kehü tsü thyü bin nyo.

Jo kentsen den:

1. Rho kenjü - Kazünyu rho shü-o akaka rhotsü kecho kehü.
2. Tin - Ngon, tin kehü
3. Nyupingü - Nnyenyu den nyu a-nchyetsin gü.
4. Hala - Kecho-o nho keli kela.
5. A-mün - Nmün nyu jo zo shü.
6. Kenshvä - Ketetsin teno gü kejü/tha nshvu kethyü.

NDO NRON

A. Ketso keshü kenishü.

1. A-kaka –rhotsü kecho ka kechonyu gü a-lvu ka so kehü gü tsüle nyu thyü hü nla?
2. A-kaka-rhotsü kecho ketseka temi pha kesü kelanyu tsüle nyu thyü la hü nla?
3. ‘Dulo’ kecho ka kechonyu le dihontse kethyü kejü pe sharhi thyü shü hü nla?
4. ‘Dulo’kecho ka a-nyuki so kebin sharhi güle nyu thyü hü nla?
5. Kiti-Do kecho hile nyu genyu kecho so la?
6. Kiti-do hile dihontse kecho hü nla?

B. Jo hidan khipa thu kethon thyü shü lo.

1. Kerüye -
2. Mah -
3. Ntsenyu -
4. Senphin -
5. A-Ringü -
6. Kecho -

C. Bin Kenrun ka thu shü lo.

1. Anyule _____ senphin pvü kulo-o pe süketen hü.
2. _____ hile Rengma nyu le kecha kehü nme.
3. Sümi senye le _____ kecho thyü hü.
4. Kechohala yatselo a-peshügü le _____ tson shü hü.
5. Akaka rhotsü yatselo temi mi _____ nyechon nmvü-e _____ le kecho hü.

D. Tesin ki thu kenjü tsüle ketsin le ketsin kemvü yo rho shülo.

1. 'A-kaka Rhotsü' hile temi kechon le so-o kecho hü nyo. ()
2. 'A-kaka Rhotsü' kecho hile phipe nsen kalo-o kecho hü nyo. ()
3. Sharhi güle me kesü kehü nyu den no a-siki kebin nyu no kesü mvü nrün genyu khin kehü tsü thyü hü nyo. ()
4. Kecho kegun ka temi pha kesü ri kela nyu gü tsü le sharhi gü thyü hü nyo. ()
5. Kecho gü tsü thyü pen gü jü yatselo ababa ba tson shü hü. ()
6. Kiti-do kecho hi thyü ketsin kemvü ka kechonyu temi den le a-ben sen hü mvü. ()
7. Kiti-do kecho kethyü ka rünyi zoka tezi tsun lahü. ()

E. Mihvü tho:

Npvünyü kejülo: Keseri-o shübon kecho rüla zo keseri shü. Tsüle dihontse. Kecho lo nyu thyü-o tsüle nkenyü lo la.

F. A den tho:

Senkethyü nyu le class kenjun pe logwa kenyhun thyü shü.
Logwa den no lesen nyu kebin kecho den thyü pe kehi shü.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

“Consume only Iodized Salt”